A. ŽIRGULYS

Prie redaktoriaus stalo

Č8
Ž-67

Lingvistinės-literatūrinės apybraižos

37498

VILNIUS „MOKSLAS“ 1979

002
Ž 67

Recenzavo filologijos kandidatas A. PUPKIS,
filologijos daktarė V. ZABORSKAITĖ

Ž $\frac{70202-005}{M\ 854(10)-79}$ 166—79

© Leidykla „Mokslas", 1979

Pratarmė

Trūksta kartais aiškesnio supratimo, kas yra leidyklos redaktorius ir kuo ypatingas jo darbas. Vienas kitas galbūt pervertina jo vaidmenį, o kai kas gal ir nepakankamai jį pripažįsta. Vienokių ar kitokių pažiūrų į redaktoriaus darbą girdėti ir pačioje leidykloje, ir už leidyklos sienų.

Esu buvęs kurį laiką Valstybinės enciklopedijų, žodynų ir mokslinės literatūros, o paskui ilgokai Valstybinės grožinės literatūros leidyklos (dab. „Vagos") redaktoriumi. Mano „redaktoriaus stalas" dažnai būdavo paslankus: tarpais dirbau leidykloje — Kaune ar Vilniuje, tarpais — šalia leidyklos — archyve, rankraštyne ar bibliotekoje. Atitrūkęs nuo „redaktoriaus stalo", ne kartą jutau norą — buvau ir skatinamas — papasakoti apie leidyklos redaktoriaus vietą ir įnašą knygų leidimo darbe; pasvarstyti aktualius, kartais opius ir skaudamus, leidybos klausimus; aptarti pagrindinių knygos rengėjų santykius ir kt. Seniau, tiesa,

buvau šį tą rašęs ir skelbęs apie literatūros palikimą ir redagavimą (įvadiniai straipsniai, pratarmės, baigiamieji žodžiai, komentarai). Šalia to buvo susikaupę „nespausdintosios literatūros" (pranešimai redakcinėse komisijose, tominių raštų leidimų prospektai, jų svarstymų užrašai ir kt.). Reikėjo ir tuos rašymus permąstyti, patikrinti ir griežčiau apibendrinti. Taigi iš įvairių paskatų ir įvairiopos medžiagos susiformavo šioje knygoje teikiamos apybraižos.

Pirmoji apybraiža pavadinta „Iš redaktoriaus užrašų". Iš tikrųjų taip galėtų būti vadinama ir visa knyga. Rinkdamas medžiagą būsimiems leidiniams ir sklaidydamas senąją periodiką, vis žymėdavausi įdomesnius kalbos, kultūros istorijos ar kitokius faktus, pravarčius kuriai specialesnei temai. Kurią tik apybraižą šioje knygoje žiūrėsime, ji turi ryšio su tais užrašais.

Leidinys suskaidytas į 3 dalis. Pirmojoje dalyje, kurią sudaro platesnė apybraiža „Iš redaktoriaus užrašų", norima konkrečiau parodyti leidyklos redaktoriaus ir autoriaus ryšius, jų teises ir kompetenciją, jų atsakomybę ir t. t. Antrojoje dalyje svarstomi kelių lietuvių literatūros klasikų redagavimo klausimai. Kadangi mūsų literatūros palikimą rengiant bei publikuojant, visą laiką opiausias būdavo kalbos redagavimas, toje dalyje kiek daugiau vietos skiriama „sunkiųjų autorių" (Žemaitės, Vaižganto, Daukanto, Katkaus. . .) kalbos istorijai. Nuo tų „istorijų" kiekvienas redaktorius pradeda (ar bent turėtų pradėti) naują raštų leidimą. Trečiojoje dalyje aptariami kelių rusų klasikų (N. Gogolio, A. Čechovo, M. Gorkio) vertimai ir jų redagavimas. Abi paskutinės dalys baigiamos specialesniais svarstymais: apie pseudonimus (antroji dalis) ir apie nekūrybiškus vertinius (trečioji dalis).

Ne vienur autorius norėjo pateikti pastebėjimų „iš savo praktikos". Tos praktikos, labai individualios ir kartais sunkokai apčiuopiamos, skelbimas šiuo tarpu, aišku, tėra nedrąsi pradžia būsimoms rimtesnėms kalboms apie redaktoriaus darbą. Autorius čia anaiptol nenori teigti, kad, kaip jis dirbo, taip reikia ir kitiems dirbti. Kiti, jaunesni, remdamiesi bendra leidybos darbo pažanga, gali ir turi geriau, tiksliau ir našiau dirbti. Taigi šiose apybraižose keliamas mintis, reikia manyti, ateityje tęs kitų redaktorių patirties apibendrinimai. Tada, kai žvilgsnio nebetemdys leidyklos darbo pradžios sunkumai ir nevaisingi ieškojimai, galima bus rimčiau ir tikriau kalbėti apie leidyklos redaktoriaus specialybę.

Rengiamą spaudai rankraštį skaitė literatai ir kalbininkai. Už gerus patarimus, kurie padėjo tikslinti šio darbo turinį ir formą, nuoširdžiai dėkoju draugams L. Gudaičiui, A. Maldoniui, V. Vitkauskui. Ypač esu dėkingas recenzentams A. Pupkiui (jis rankraštį skaitė ir pradiniame tarpsnyje) ir V. Zaborskaitei, palankiais žodžiais palydėjusiems rankraštį į spaudą.

I

Iš redaktoriaus užrašų

1

Atsivertęs knygos metriką, tarp įvairių leidybos žinių skaitytojas susiduria su redaktoriaus pavarde. Kukliai atspausta, ji primena artimiausią autoriaus bendradarbį sudėtingame kelyje — nuo rankraščio ligi gatavos knygos. Nuolatinis knygos bičiulis atsimena, kad kai kurios pavardės jau nuo seniau — kokius dvidešimt ar trisdešimt su viršum metų — kartojamos toje pačioje vietoje. Taigi per tų redaktorių rankas perėjo daugybė knygų.

Vienas redaktorius pritapęs prie storų tomų, kitas žinomas šiaip jau knygomis, į storį nepasinešusiomis, o dar kitas tvarko knygelytes, nepasivijusias nei pirmųjų, nei antrųjų dydžio, nors savoje srityje už anas ne mažiau reikšmingas. Visi redaktoriai yra svarbūs leidyklų darbuotojai, — jie į redaguojamus leidinius įdeda išminties ir darbo. Tai savo darbo meistrai, kurių įnašas į ta-

rybinę knygą kartais sunkiai įžiūrimas, bet apskritai būna nemažas.

Po karo būdavo kalbama apie redaktorius kaip kūrybinius darbuotojus. Taip juos tituluodavo rašytojai ir mokslo žmonės. Šiuo metu kažkodėl nebegirdėti to vardo, nors redaktorių darbas ir vaidmuo nė kiek nesumenko, priešingai, pasidarė brandesnis ir ryškesnis, o patys redaktoriai, iš pradžių buvę be aiškesnio profilio, tapo rimtais knygos specialistais.

Knygos redagavimas — nauja specialybė, susiformavusi ir išaugusi tarybinėse leidyklose. Ankstesnėse privatinėse knygų leidimo bendrovėse ir valstybiniuose knygų leidimo sektoriuose (universitete, ministerijose ir kt.) tokių specialybių nebuvo. Tiesa, Kauno universiteto leidiniuose būdavo nurodomas redaktorius, bet dažnai tai būdavo formali nuoroda, neatitinkanti realios padėties. Toks redaktorius mažai ką redaguodavo arba ir visai neredaguodavo, bet surinkdavo ar sudėdavo į krūvą raštus, o jei tai būdavo knygos rankraštis, vien vizuodavo jį spaudai ir nunešdavo spaustuvei; spaustuvė rekomenduodavo šriftus, rinkinio formatą, nurodydavo laužymo tvarką ir kt. Toks „redaktorius" vis dėlto sąžiningai pasirašinėdavo buhalterijos mokėjimų lapuose...

Rimčiau dirbo kalbos taisytojai, į kuriuos kreipdavosi knygų leidimo bendrovės ar patys autoriai. Tik ir jų darbas neturėjo aiškios sistemos ar kokios bendros linijos ir telietė vieną būsimos knygos aspektą — kalbą. Kalba, deja jų būdavo ne visada su reikalu taisoma: pasitaikydavo subjektyvaus norminimo ir persistengimo, kiti taisytojai ir į lankas išeidavo. Daug knygų būdavo

leidžiama be jokios kalbininkų priežiūros. Ir, lyg tyčia, nesirūpinta kalba kaip tik tų knygų, kurios būdavo nemokšiškai parašytos ar nevalyvai išverstos. Dėl to suprantami ano meto spaudoje nusiskundimai prasta knygų, ypač vertimų, kalba.

Tarybinių leidyklų redaktorių vaidmuo kur kas didesnis negu kalbos taisytojų. Knygos redaktoriui rūpi įvairūs turinio dalykai, tarp jų, pirmiausia, idėjinis ir politinis knygos kryptingumas. Jis žiūri, jei tai mokslinė knyga, dėstymo planingumo ir įtikinamumo, bent reliatyvaus faktologinio išsamumo ir tikslumo. Čia neretai kyla klausimų: ko dar reikėtų tai knygai ir ko jai nereikia? Tai slidūs ir ne visada sėkmingai sprendžiami klausimai.

Grožinėje knygoje dar daugiau individualių atvejų ir dar mažiau standartinių matavimų. Redaktorius čia stengiasi suvokti rašytojo sumanymą ir žiūri, kaip autoriui pasisekė realizuoti jį meninėmis priemonėmis. Sunki vieta yra gyvenimiški faktai, kurie redaktoriui dažnai kur kas mažiau pažįstami nei rašytojui. Čia tau prieš akis romanas pramonės tema, čia netolimos praeities paveikslai arba senų dienų buitis, piešiama su etnografiniu pasimėgavimu. Redaktorius tada jau nebe siauras specialistas, kaip mokslinėje literatūroje, bet enciklopedininkas ir eruditas, ir juo daugiau jis po įvairias mokslo ir gyvenimo sritis pasišvaistęs, juo daugiau laimi redaguojama knyga.

Pažymėtina, jog ne viskas gerai ir tvirtam, patikimam autoriui išeina: būna dalykų, apie kuriuos jis rašo tikrai lengvai, lakiai, nekliūdamas ir neklupdamas, nes dalyką gerai išmano ar savo

vaizduotėje gyvai mato, bet būna ir tokių, pro kuriuos vos ne vos praeina, sunkiai sugaunamą mintį ar vaizdą temptinai ištempdamas. Tai gal nelabai paties autoriaus mėgstamos, neaiškiai įsivaizduojamos ar nepakankamai išstudijuotos vietos. Įpratusi „žiūrėti" redaktoriaus akis palyginti greitai pamato teksto kalnelius ir duobes. Kur tik reikia, redaktorius stengiasi pakelti turinio reikšmingumą. Tik, žinoma, ne jam privalu prirašinėti ir iš esmės perdirbinėti rankraštį. Autorius gali džiaugtis tuo, kad jam nurodomi turinio trūkumai.

Redaktorius rūpinasi, kad knygos kalba būtų taisyklinga ir tiksli. Ne vienokio taisyklingumo ji bus grožinėje ir mokslinėje knygoje (humoristui ir satyrikui, pavyzdžiui, prireikia kartais ir netaisyklingų posakių ar žodžio formų). Ne vienoks yra meninis ir mokslinis tikslumas. Redaktorius gerai supranta (ar bent turi suprasti) funkcinę kalbos prigimtį ir funkcinius kalbos stilius, dėl to žino, kas kuriam stiliui labiau tinka.

Kalba lemia didesnį ar mažesnį knygos skaitomumą ir poveikį. Dėl to noras ją tvarkyti ir jos tvarkymas nėra kokios siauros formalistinės ar puristinės priekabės, o didesnio knygos poveikio bei įtaigos ieškojimai. Iš visų knygos atžvilgių kalba daugiausia redaktoriui priklauso, ir čia redaktorius eina senųjų kalbos taisytojų pėdomis, tik seka jais ne aklai, o kritiškai, vengdamas ankstesnio puristinio dogmatizmo.

Ne vienas iš savo praktikos žino, kad šiuo metu dar daugelio autorių kalbą reikia taisyti: vieni dėl kalbinės raiškos sunkumų nemoka gerai ir taisyklingai išreikšti to, ką nori pasakyti, kiti nesistengia tvarkyti savo kalbos, nes, anot jų, tai padarys redaktoriai; dar kiti turi ir šio, ir to — ir kalbinės formos sunkumų, ir neatidumo kalbai. Kol kas ne per daugiausia tėra mokslo ir literatūros žmonių, kurių kalbos visai nereikėtų taisyti. Taigi redaktorių rankos šiuo atžvilgiu labai reikalingos, mūsų knygose jos nemažai gero daro.

Specialesnis redaktoriaus darbo momentas — stiliaus taisymai. Įmanomo mokslinio stiliaus kartais pasigendama mokslo knygose — redaktorius čia ieško didesnės precizijos, aiškumo, suprantamumo ir t. t. Grožiniam stiliui nusidedama ir gerų, ne tik vidutinių, rašytojų knygose: vietomis pasitaiko stiliaus priemonių suvienodėjimo, supilkėjimo, trafaretų, balasto ir t. t. Kita akis gali geriau pastebėti tai, su kuo rašytojas yra per daug apsipratęs ir nebepastebi. Tad redaktorius šį tą siūlo autoriui arba pats sėkmingai pataiso.

Po redaktoriaus darbo paprastai pagerėja veikalo leksika: ji praturtinama taiklesniais, ryškesniais ir vaizdingesniais sinonimais. Žinoma, ne taisyklė, kad su tokiais užsimojimais reikia visur kur redaktoriui pačiam kankintis ir kankinti kiekvieną autorių. Bet kai kam tai neblogai sekasi, ir rašytojai tuo džiaugiasi. Antai A. Fadejevas rašytojų ir redaktorių pokalbyje (Maskvoje) sakėsi, kad jam „Sutriuškinimo" redaktorius pasiūlęs daugiau kaip pusšimtį taiklesnių ir vaizdingesnių sinonimų, ir jis juos priėmęs.

Stiliaus dalykuose, šalia leksikos, plati dirva redaktoriui yra sintaksės sritis. Tik čia redaktorius turi iš karto suvokti, kur ir kiek giliai jis savo žagrę gali leisti, ir, svarbiausia, ar iš viso į tam tikrą dirvą ją reikia leisti. Stilius yra per daug individuali pramonė, todėl geras redaktorius į au-

toriaus kalbos būdą su savo receptais per daug nesikėsina ir siūlo taisyti ar taiso tik pačius būtiniausius dalykus.

Redagavimo sėkmė ir vertė priklauso nuo autoriaus ir redaktoriaus (leidyklos) santykių. Lemtas autoriaus ir redaktoriaus santykių supratimas, kai jaučiama tikra kiekvieno vieta, teisės ir pareigos, yra pagrindų pagrindas leidybos praktikoje. Knygos pobūdį, geresnį ar prastesnį jos pavidalą, sąlygoja tai, kaip žiūrima į autorių (palankiai, kartais iki pataikavimo, abejingai, aiškiai nepalankiai ir t. t.); kaip vertinamas jo veikalas (su dideliu pritarimu priimamas leisti, su nepasitikėjimu sutinkamas ir lydimas, iš bėdos leidžiamas ir t. t.); kaip gerbiamos autoriaus teisės (ar pripažįstamas autoriaus nusistatymas, ar turinio ir kitoki keitimai aptariami su autoriumi ir t. t.); su kokiu atidumu redaguojama (draugiška talka, įkyrus, nepagrįstas priekabiavimas ir t. t.) ir kiek, ribodamas autorių, redaktorius save riboja.

Pasitaiko atvejų, kada lyg ir pamirštamas autorius. Nenorima suprasti, jog rankraštis, kurį redaktorius kartais įsikneibęs kedena, dažnai yra didelių, nuoširdžių pastangų vaisius: autorius daug dirbo, ieškojo, svarstė pats ir tarėsi su kitais, bandė vienokią ir kitokią formą, kol galų gale rado tokią, su kuria patogiausia kreiptis į skaitytojus. Kokia būtų knyga, kokia ne, tikrasis rankraščio šeimininkas yra jo autorius, ne redaktorius ar redaktorių kolegija. Tai reikia pabrėžti, nes redaktoriai kartais per daug mano apie savo visagalybę: dedasi „padėties viešpačiais" ar jaučiasi turį teisę tarti „paskutinį žodį". Iš tikrųjų be autoriaus sutikimo niekam nevalia tvarkyti rankraščio (ar korektūrų) — nei esmingiau punktacijos keisti, nei pašalinti kokį žodį ar sakinį, juo labiau išrantyti didoką teksto gabalą.

Rankraštis — tai reikšmingas autoriaus kūrybinės biografijos tarpsnis. Redaktorius jį tvarko prisiimtinio ir leidyklos skirto asmens teisėmis. Labai gerai, kai nepamiršta, kad iš pradžių jis tėra svečias, nors paskui jis lieka visai artimas, savas žmogus arba neigiamu atveju grasus įnamys. Taigi po autoriaus „svetainę" jis vaikšto ir tvarko ją delikačiai, kiek galint prisitaikydamas prie autoriaus intencijų, supratimo ir stiliaus. Dėl to viską aptaria su autoriumi — nuo pat pirmųjų redagavimo procesų iki smulkiųjų, kartais iki techninių mažmožių, pavyzdžiui, iki punktuacijos, kuria vienas kitas rašytojas labai domisi ir net savo stiliaus arkliuku yra padaręs. Stengiasi patikrinti, ar visur sienojų galai gerai suleisti, — mat, ir žymiems plunksnos darbininkams ne visada jie sueina. Jei reikia, siūlo ką ne ką gerinti ir taisyti. Gražu, kai pats autorius pataiso; bet jei visur kur neįkerta arba nelinkęs to darbo imtis (pavyzdžiui, kalbos, rašybos ir skyrybos dalykų), leidžia redaktoriui savo kirvuku patašyti. Redaktorius tašo tiek, kiek autorius leidžia; sustoja ties ta riba, kurią jis užbrėžia.

Žinoma, kai taip kalbama, turima galvoje pajėgus ar subrendęs autorius, žinantis, ko siekia ir ką gali. Kiek kitaip bus, kai susiduriama su pradedančiu ar nepakankamai pajėgiu, ar su autoriumi be didesnių literatūrinių ambicijų, kuriam svarbu, kad tik knyga išeitų, ir nesvarbu, kaip ji eina. Tada redaktorius prašomas didesnės talkos, ir jis jaučia, kad tokia talka tikrai reikalinga. Vis

dėlto ir čia reikia gerai pasvarstyti talkos apimtį ir kūrybinį santykį, kad redaktoriaus priedai neužgožtų autoriaus kūrybos ir kad talka neitų iki bendraautorystės.

Rimtų sunkumų būna ir tada, kai redaktorius susiduria su per didelių ambicijų autoriumi. Tokie žmonės kartais pasišovę ką nors „iš pagrindų" reformuoti ir pretenzingai skelbia „naujas sistemas". Jei tai būtų kalbos dalykai, toks autorius, numojęs ranka į kalbos pažangą, į ištisais dešimtmečiais nusistovėjusią gramatinę tradiciją ir sutartinį kalbos normuojamąjį darbą, kartais neigia pačius pagrindinius kalbos sistemos bei struktūros dėsnius. Redaktoriui nevalia abejutiškai žiūrėti į tokius pasikėsinimus jaukti esamas kalbos normas. Jam turi rūpėti tam tikras kalbos stabilumas, kuris yra sėkmingo visuomenės bendravimo ir susižinojimo laidas. Tad pagrindiniais gramatikos klausimais jis negali daryti nuolaidų. Praėjo tie laikai, kai visokie „kalbatyriai" kūrė savo „kalbamokslius" ir net atskiras rašybas. Diskusijos ar nevienoda kalbos praktika tepateisinamos tada, kai trūksta aiškios normos, atseit, atskirais smulkesniais atvejais, dėl kurių kartais ir rimti kalbininkai neturi vienos nuomonės.

Visiems autoriams, ką ir kaip jie rašytų, visada privalomi bendrieji kalbos taisyklingumo kriterijai ir dėsniai. Redaktorius tą vertybę turi saugoti.

Visokio darbo esu ragavęs. Daug smagiau būdavo, kai išėjusią knygą galėdavau laikyti vieno autoriaus laimėjimu, prie kurio tik vieną kitą grašgalį tebūdavau primetęs (Putino, Venclovos, Lebedžio knygos), o ne visai patogiai jausdavausi, kai būdavau didesnių priedų prikaišiojęs. Turbūt literatūros, stiliaus ir kalbos kultūrai kylant, pastarųjų atvejų kaskart mažės.

Vienas redakcijos vedėjas, pratindamas savo redaktorius daugiau dirbti, visada gėrėdavosi tuo rankraščiu, kuris kuo daugiau būdavo išmargintas, subraukytas: „O, gerai padirbėta!" Ko vertas „padirbėtojo" darbas, nesigilindavo. Kitas vedėjas, ano reikalavimus išvertęs į aiškesnę kalbą, redaktorius graudendavo, kad būtų reiklūs, ir, gavęs mažai tesubraukytą rankraštį, piktindavosi: „Redaktorius buvo nereiklus". Ir šis taip pat nesigilindavo į redaktoriaus darbą: gal ten ir nereikėjo to reiklumo, gal autorius ir be redaktoriaus paspirties pats buvo gerai parengęs.

Teko matyti vieno tokio „padirbėtojo" taisytą darbą. Mašinraštis buvo margai margas — vadinasi, taisytojo būta reiklaus ir iš peties dirbta. Geriau įsižiūrėjus taisymus, paaiškėjo, kad taisyta tariamos kalbos ir stiliaus ydos. Labai stengtasi unifikuoti kalbą — tempti ją ant mažyčio, pačiam taisytojui įprasto kurpalio. Taisytojas geram ir šablonu neatsiduodančiam sakiniui taikė savo — kitokio nė nežinojo ar nepripažino — gramatinį mastelį ir gavo patentuotą šimtaprocentinę nuobodybę.

Kad taip būtų seniau Balys Sruoga pasikepinęs tokių kalbos rantytojų rankose, neturėtume nepaprastai ekspresyvios, išradinga metafora ir pramuštgalviškai drąsia mintim švytinčios sruogiškos frazės. Geram stiliui reikia drąsos, o priekabūs taisytojai ją užmuša ir sakinį nuzulina iki šleikštumo. Jablonskis puikiai išmanė, ką reikia taisyti: Sruogos ir kitų rašytojų stiliaus netaisė, o

2 Užsak. Nr. 6164

37498
BIBLIOTEKA

taisė tik netaisyklingą kalbą. Bet užtat dabar, kai sustoja priešais beveik tolygios didybės — taisyklėmis apsišarvavęs „dėsnininkas" ir ne visas taisykles perpratęs literatas, pastarasis kenčia ir be reikalo. Jablonskis čia yra palikęs gana aiškų įspėjimą: „Smarkauti „kalbos žiūrėtojui", čia, šiaip ar taip, nereikia: taisyti reikia tik tie dalykai, kurie tikrai yra taisytini"[1].

Visus gausius braukymus sudaro trys grupės taisymų:

1) aiškūs žodyno, gramatikos ir stiliaus nutaisymai: taisytojas nežino tokio žodžio ar tokios žodžio formos, jam negirdėta tokia žodžių samplaika, neįprastas sakinio sudarymas, — ir jis „gramatina", „grynina", „gyvina", „paprastina", „logina" kalbą;

2) neutralūs žodyno ir sintaksės taisymai, kai taisoma geras dalykas į gerą ir gražus į gražų, pvz.: *pažiūrėjo* taisoma į *pažvelgė, pažvelgė* į *dirstelėjo; pasakė* visur keičiama į *tarė, sodžius* visur keičiamas *kaimu, sykis* visur į *kartas...;*

3) reikalingi žodyno, morfologijos, sintaksės ir stiliaus taisymai — aiškios klaidos.

Paprastai 1-os ir 2-os grupės taisymų būna daugiausia, vadinasi, būna daug nereikalingo redaktoriaus darbo. Tačiau pagal atskirus stilius ir tam tikrame kontekste 2-os grupės taisymai gali būti ir reikalingi, pvz., *pažiūrėjo* taisysime į *pažvelgė*, kur artimoje aplinkoje sueina daug veiksmažodžių su priesaga *-ėjo*. 3-čios grupės netaisysime, pvz., *anūkas* grožinės prozos kalboje (plg. Krėvės *anūkėlį* „Bobulės varguose"), *ubagas, ubago terba* (plg. Biliūno „Ubagas"), *ligi grabo lentos, susiraukęs kaip devynios pėtnyčios...*

[1] Jablonskio raštai. Redagavo J. Balčikonis. K., 1935, t. 4, p. 264.

Gausių taisymų, jau nebe formalių keitimų, kartais redaktoriui prireikia, kai perdirbinėjamas ir perredaguojamas tekstas. Čia dera tiesiai pasakyti, kad daug kur tie perdirbinėjimai yra tuščias darbas. Subjektyvus skonis ne vieną čia veda į daugelį nieku nepamatuotų sprendimų, nereikalingą kišimąsi į autoriaus tekstą. Geriau literatūriškai nepasirengę, ne per didelės išmonės ir neturtingos fantazijos, bet neblogai apie save manantys žmonės tik daug rašalo išeikvoja, bet nei literatūrai, nei kalbai nuo to ne geriau. Gerai dar, kai, taip taisant, nepagadinamas autorius, nors jis ir nepataisomas. Tačiau kartais tokie „gerintojai" tik suprimityvina tekstą. Tai jau aiškus kūrinio žalojimas.

Dideliems taisytojams ne pro šalį būtų literatūros ir kalbos istorijos, ypač kalbos taisymų raidos, pamokos: niekas geru žodžiu ten tokių minties ir kalbos talmudininkų nemini, o stebisi jų intelekto siaurumu ir filologiniu neišprusimu. Tai, beje, rodo ir mūsų aptariami šiame rinkinyje M. Katkaus ir Vaižganto kalbos redagavimai.

Redaktorius turėtų tarpais pabūti kukliu žmogumi, ne vien išmaningu kito tvarkytoju, ir realiai pasverti savo sugebėjimus bei išgales. Ką jis pajėgia duoti vietoj to, kas jam nepatinka? Ar išeiginio drabužio kartais nepakeičia elgetos skarmalais? Kažin ar įkabins kas — tegu ir stiprus redaktorius — ką nors taisyti M. Martinaičio kritikos etiuduose? Jie, rodos, jau už kalbos taisymų ribų, nes dažnas sakinys — tai tam tikra stiliaus pa-

kopa, ir jomis kopti vien su gramatikos taisyklėmis pavojinga.

Redaktorius sprendžia apie literatūros veikalo visumą ir, tais sprendimais remdamasis, siūlo autoriui vienaip ar kitaip veikalą perkomponuoti. Čia pavojų dar daugiau negu kalbos ir stiliaus taisymuose, nes tai sudėtingi, neišmokstami dalykai; juos padeda nugalėti tik gera literatūrinė erudicija ir įžvalgūs kritiniai sprendimai. Ir žymūs kritikai kartais nepataiko; ir geri rašytojai ne visada sugeba įvertinti plunksnos brolį. Pavyzdžiui, vienas mūsų rašytojas, atnešęs į leidyklą savo suredaguotą stambų jauno rašytojo romaną, pareiškė:

— Iš to, ką esu perskaitęs, negalėčiau pasakyti, kad autorius bus kada nors rašytojas.

— Tai gal reikėtų kol kas dar neskubėti knygos leisti?

— Ne, to aš nesakau.

Praėjo daug metų — tas nupeiktas autorius literatūroje jau turi aiškią vietą, ir dėl jo rašytojo vardo niekas neabejoja. Jei klysta dideli rašytojai, tai kiek progų suklysti jaunam redaktoriui, nepratusiam vaikščioti po rašytojo kūrybos tankmes ir neturinčiam kritikui profesionalui būdingos įžvalgumo dovanos?

Knygos redaktorius, būdamas šiaip jau tik savo stalo viršininkas, darosi iš dalies tikrasis knygos šeimininkas, kai rankraštis eina vis arčiau spaudos ir kai jis yra spaudoje. Tada į redaktorių sueina visos leidinio gijos: jam rūpi dailininko, techninio redaktoriaus ir korektorių darbas. Per didelė autonomija paskesnėse grandyse ir per mažas knygos redaktoriaus domėjimasis jų darbu būna netikėtų knygos trūkumų priežastys. Sakysim, „Vagoje" kurį laiką buvo įprasta, kad dailės redakcija, gavusi iš kurios redakcijos rankraštį, nebendradarbiaudavo ar silpnai tebendradarbiaudavo su knygos redaktoriumi; arba kartais tiesiai ir vyriausiasis redaktorius susitardavo su kokiu žymiu dailininku dėl didesnio darbo, jis vienas palaikydavo su dailininku ryšius ir vienas galutinai tvirtindavo darbą spaudai. Redaktorius nematydavo nei knygos viršelio su visais priedais, nei iliustracijų, nors jo redaguotas tekstas iliustruojamas ir jis geriausiai moka apie tekstą spręsti. Vien „aukštesniu lygiu" įvertinus dailininkų darbą ir laiku neparodžius jo knygos redaktoriui, pasitaikydavo atskirų leidinio dalių didokų nesantarvės atvejų. Pavyzdžiui, taip atsitiko rinktinių Žemaitės raštų tome. Tos knygos redaktorius teišvydo tik spaustuvei siunčiamus raižinius ir išsyk pastebėjo, kad jie neatitinka paskutinio Žemaitės raštų tominio leidimo (1956—1957) tekstų, kurie „Rudens vakaro" knygoje[2] perspausdinami; dailininkas, gal nė nepasiteiravęs ir leidyklos nepatartas, tekstus savo raižiniams ėmė iš sukritikuoto „Raštų" leidimo (1948). Taigi liuksusiniame vienatomio leidime tekstai eina sau, iliustracijos sau. Neatidūs ir nepatyrę skaitytojai, žinoma, to knygos dalių nesusiderinimo nematys, bet juk ne tokių skaitytojų požiūriu knygos leidimo kultūra matuojama. Šiuo atžvilgiu kai kurie dailininkai labai tikslūs. Antai A. Kučas, žinodamas galimus leidykloje neapsižiūrėjimus, prieš sėsdamas raižyti, vi-

[2] Ž e m a i t ė. Rudens vakaras. Dailininkas V. Jurkūnas. V., Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1960, 417 p.

sada primygtinai prašo paskutinių redaktoriaus patikrintų tekstų.

Redaktoriui ne vis vien, ką techninis redaktorius jo suredaguotame rankraštyje daro: ar jis kaip reikiant suvokia knygos profilį ir teksto dalių santykius, ar supranta išskirtinai norimas pateikti teksto vietas — citatas ir įvairius pabraukimus. Nuo to gi priklauso knygos dalių šriftai, tinkamas rinkinio laužymas ir antraščių (paantraščių, antraštėlių ir paantraštėlių...) šriftų santykis. Redaktoriaus ir techninio redaktoriaus nedarnaus darbo pavyzdžiai, nors ir norėta darnumo, yra Putino „Raštų" I tomo (1959) ir „Poezijos" I—II tomų (1973) laužymas. O bendrą leidyklos žmonių neapdairumą rodo T. Sakalausko knyga „Karaliai be karūnų" („Mintis", 1976). Autorius savo gražius esė atidavė leidyklos malonei. Knyga, kuriai reikėjo ne vien iškilesnio išviršinio pavidalo, bet ir gerai techniškai organizuotos vidaus sandaros (laužymo), buvo išleista taip, kaip leidžiamas paprastas vadovėlis! Viskas techniškai suprastinta, dėl to leidinys nustojo daug svorio. Auksas, tiesa, ir pelenuose žiba, bet auksakalys niekada jo pelenuose nelaiko.

Vienoje menotyros knygoje teksto pabraukimai, ne antraštės, surinkti juodu riebiu šriftu. Tai neįprasta: ligi šiol tokius pabraukimus tebuvome pratę matyti laikraščių ar proklamacijų tekstuose, bet ne meno ar kitose knygose, kur paprastai pabrėžiamas žodis ar mintis renkama kursyvu ar retintu šriftu.

Redaktoriui apie technines bei poligrafines išgales ir apie techninius bei poligrafinius defektus reikia nusimanyti, nes jis pagrindinis knygos veikėjas, kuriam tenka atsakomybė kone už visus spaudos procesus, išskyrus tai, kas vien spaustuvei priklauso. Tad jis turi pastebėti, ko kartais nepastebi techninis redaktorius ar ką pražiūri korektorės. Buvęs reiklus tekstą redaguodamas, reiklumo negali prarasti ir korektūras skaitydamas: privalo matyti ne tik korektūros klaidas, bet ir techninį neapdairumą ar neatidumą, poligrafinį niekalą.

Minimi čia trūkumai, dažniausiai organizacinio pobūdžio, tėra laikini ir epizodiniai, nieku būdu netemdo leidybos sistemos esmės. Tarybinių leidyklų institucija turi daug išgalių leisti geras ir rimtai parengtas knygas.

2

Leidyklų redaktorių aukštoji mokykla nerengia. Knygų redagavimo praktika, labai gausi, įvairi ir turinti pažymėtinų laimėjimų, dar nėra iškilusi į redagavimo teoriją, kuri galėtų būti dėstoma šalia kitų filologinių disciplinų. Redaktoriai auga praktiniame darbe, kiek jie nori ir stengiasi augti. Čia kokios lygiavos nematyti. Štai ateina į leidyklą, rodos, lygūs žmonės, tą patį fakultetą baigę ir su diplomais rankose, bet leidykloje bręsta nevienodai. Visiems, rodos, vienaip sunki pradžia, visi konkrečiai junta išsilavinimo spragų, visiems trūksta kalbos redagavimo, techninių ir poligrafinių žinių, bet ne visi su vienokiu sėkmingumu pradžios sunkumus nugali.

Vieniems leidykla — tai ištisi naujo universiteto fakultetai, kur jie, redagavimo darbą dirbdami, mokosi redaguoti, kur, sėdėdami prie rankraščio, praktiškai susipažįsta su niekieno nedėstomos redagavimo teorijos klausimais, o norėdami redaguoti sėkmingai, gilinasi į filosofijos, literatūros, istorijos, menotyros ir kitų specialiųjų mokslų problemas; stengiasi kiek įmanydami mažinti savo pažinimo trūkumus, ugdytis kalbinį bei stilistinį nusimanymą, kurio, nesvarbu, ką būtų baigę, visiems tikrai stinga. Tačiau kiti lengvai pračiuožia pro nelengvą pradžią ir dar lengviau, jau iš inercijos, čiuožia savo darbų paviršiumi. Gavo vertai ar nevertai redaktoriaus titulą ir tūno sau prie stalo, o nuo jo pieštuko tekėte teka mokslinė, literatūrinė ar kalbinė išmintis, ypač pastaroji, nes, mat, reikia knygą „taisyti", „redaguoti"... O kad taisytojui pirmiausia reikia pačiam save taisyti, ne visada susiprantama.

Kalbama apie redagavimo praktiką ir redaktorių patirtį; kartu pasiguodžiama, kad niekur dar nėra žinių iš tos patirties. Ji šiuo tarpu dar užverta redaguotose knygose, gal ir gerai redaguotose, bet pasiek tu, žmogus, tą gerą, kai nežinai, iš kurio galo ir kur jo ieškoti. Taurus užsispyrėlis gali krūvas knygų perversti, bet iš jų, be vadovo paklaidžiojęs, laimės tik grūdelį kitą redagavimo išminties. — Senieji redaktoriai, — sakys kuris pradedantis darbą, — tuo ir kalčiausi, kad jaunieji redaktoriai ničnieko apie redagavimą nežino.

Kai metamas kaltinimas, reikia pasakyti ir keletą ginamųjų žodžių. Gina senuosius redaktorius visų pirma pats redagavimo vyksmas ir leidyklos kasdienybė, nors ne visų darbas vienodas. Man,

storokus tomus ar daugiatomius leidinius redagavusiam, visada jis būdavo gana sunkus. Tai nelyginant plaukimas per plačią ir sraunią upę, per kurią irdamasis neturi kada dairytis į šalis ar atsižiūrėti atgal. Perplaukęs didelę srovę, būni taip nusivaręs, kad nenori apie ją nė galvoti. Įveikęs didesnį darbą, nepaslenki nė probėgšmais apžvelgti svarbesnių tarpsnių, ką jau kalbėti apie daugelį reikšmingų smulkmenų, kurios buvo nelengvai tvarkomos ir gal būtų pamokomos. Kad galėtum baigtą darbą įvertinti, reikia bent mažyčio atokvėpio, paskui dar truputį laiko redaguotiems puslapiams peržvelgti, galiausiai ir dar laiko jiems apibendrinti. Tik iš kur ir kas to laiko duos? Nespėjo redaktorius baigti tvarkyti rankraščio — jau kitas rankraštis dedamas ant stalo, o kartais ir nuo seniau jam drumsčia galvą, „jo laukia". Taip nepaliaujamai knyga ant knygos gula, kaip kokie klodai žemėje, kur brangios iškasenos slūgso giliai, ir pačiam redaktoriui sunku jas atsikasti.

Leidykla, turėdama apsčiai gamybinių rūpesčių, laiku nepaorientuoja ar nepaskatina redaktoriaus. Štai baigiau septynis tomus Lazdynų Pelėdos raštų (1954—1955), paskui šešių tomų Žemaitę (1956—1957), ilgokai stūmiaus, kol suskasta leisti Gabrielės Petkevičaitės-Bitės raštus, ilgai buvo tvarkomi M. K. Čiurlionio laiškai ir straipsniai ir t. t. Vis tai nelengvi, įvairios sudėties ir atsakingi leidiniai, kur nepakako vieno redaktoriaus galvos, bet reikėjo ir leidyklos vadovybės atsidėjimo, ir specialistų talkos iš šalies (redakcinės komisijos, konsultantai ir kt.). Kadgi kas būtų pasakęs po kurios nors raštų kupetos: „Pagalvok, ką esi dirbęs, ir bendrais bruožais papasakok visiems

redaktoriams". Nauda didelė gal būtų buvusi bent jau pačiam redaktoriui, — juk tai kritiška savo darbo apžvalga, — bet gal būtų buvę šis tas naudingo ir kitiems. Būtų gal ir redaktorius, ir jo draugai pasvarstę, kur su reikalu ir gerai dirbta.

Ilgesnį laiką kurį darbą dirbdamas, noromis nenoromis turėjau šį tą žymėtis, užsirašinėti. Rašiaus ne iš laiko pertekliaus ir ne iš nekuklaus noro palikti šį tą archyvams („gyvas į muziejų lenda!", anot A. Jonyno), o gelbėdamasis nuo paprasto užsimiršimo, kuris kiekviename darbe yra pavojingas. Taigi rašiau dienoraščius apie susitikimus su žymiaisiais žmonėmis, užrašus apie žymesnių knygų redagavimą ir apie rankraščių svarstymus; buvau bemėginąs užsitraukti ilgametę katorgą — kasdien trumpai fiksuoti svarbesnius leidyklos ir literatūros faktus, tik iš pastarojo užsimojimo mažiausiai kas išėjo, nes pritrūko kvapo ir laiko. Tačiau, jei dabar stočiau etatiniu redaktoriumi, vėl ryžčiaus tokiai katorgai. Mat, knygų leidimas — reikšminga kultūros istorijos dalis, ir faktus jai turi palikti tie, kurie šį darbą dirba. Trūkstamus užrašus papildo korespondencija su leidyklos vadovais, redaktoriais, redakcinių komisijų nariais, konsultantais, rašytojais. Man taip buvo susidėjusios aplinkybės, kad ilgokai dirbau atokiai nuo leidyklos centro. Nebendraudamas kasdien su redaktorių kolektyvu, su savo redakcija, ne kartą sunkokai ritaus per įvairius sunkumus, o kitąkart ir į klystkelį nusukdavau. Kas kartu dirbant būtų trumpai drūtai išsiaiškinta, turėjau apie tai rašinėti laiškais, ir man daug kas juos rašinėjo. Atsitikdavo, kad rėžiu ir vyriausiajam redaktoriui laišką, kuriame bandau dėl ko

nors ginčytis, ir man į tą laišką atsakoma. Žinoma, tai būdavo ne kokia konfrontacija, o tik savo požiūrio išsakymas.

Iš visos mano turimos medžiagos vis dėlto dar negalima daryti gausesnių ir griežtesnių apibendrinimų apie redaktoriaus darbą. Iš įvairių užrašų iškyla didžiulė leidybos darbo įvairybė, kur nepaprastai daug individualių, į vienas kitą nepanašių atvejų. Kas autorius ar redaktorius — tai skirtingas pasaulis, o kas knyga — tai labai sudėtingas, beveik nepasikartojantis leidybos užmojis. Autorius vieną nuo kito skiria vieta literatūros ar mokslo gyvenime, jų talentai, jų veikalo pobūdis, žanras, stilius, kalbos priemonės, o žiūrėk, ir to paties autoriaus raštai dar kokie įvairūs! Redaktorius skiria taip pat talentai, intelektas, praktika, jų charakterio ar temperamento ypatybės, didesnis ar mažesnis lankstumas, pažiūra į autorių ir jo veikalo redagavimą, ne vienoks atsakingumas ir sugebėjimas kūrybiškai bendradarbiauti su autoriumi ir t. t.

Šiuos skirtumus surikiavus, matyti, kad kiekvienos knygos redagavimas — tai, šiaip ar taip, atskira istorija. Nuo to ir reikia pradėti, ieškant kurių ne kurių bendrybių.

Tad toliau ir norėčiau pasakoti kelias ilgesnes ar trumpesnes atskirų autorių ir atskirų knygų redagavimo istorijas, o kur tų istorijų nebus kaip pasekti iki galo, priminti bent vieną kitą svarbesnį momentą. Nenorima čia apsiriboti formaliais ir sausais faktais. Knyga, gražiausias ir tauriausias rašytojo ar mokslininko žygis, tarpsta ypatingoje dirvoje ir atmosferoje; tad redaktoriaus darbo istoriniai, literatūriniai, kalbiniai ir

kitoki faktai bus pateikiami bendrame autoriaus gyvenimo kontekste, abiejų knygos veikėjų — autoriaus ir redaktoriaus — santykių fone, tai paryškinant viena kita atsiminimų detale.

3

Reikšmingas etapas lietuvių knygų istorijoje yra tarybinės Valstybinės leidyklos įsteigimas 1940 m. (ji karo metais veikė Maskvoje, po karo skilo į keturias savarankiškas leidyklas Kaune ir Vilniuje). Tai Grožinės literatūros, Enciklopedijų, žodynų ir mokslinės literatūros, Pedagoginės literatūros ir Politinės literatūros (dabartinės „Vagos", „Šviesos", „Mokslo" ir „Minties") leidyklos. Su šiomis leidyklomis į mūsų kultūros gyvenimą įžengė rimta knygų leidybos organizacija.

Knygų leidimas, kaip kultūros ir švietimo darbo dalis, visų pirma, pasidarė planingas darbas: leidžiamos tos knygos, kurios tais metais yra reikalingiausios, ir kartu turimi prieš akis aiškūs, su kitomis žinybomis aptarti perspektyviniai planai. Todėl skaitytojui galvos nebedrumsčia visoks literatūrinis šlamštas ir grafomanų rašliava — tuščioms moterėlėms bei gimnazistėms taikomi prasti, bet „už širdies griebiantys" romanai ir kitoks literatūrinis skiedalas: sapnininkai, orakulai, „meilės kalba pašto ženklais" ir kt.

Antra, knygų leidimas yra valstybės finansuojamas darbas. Gali būti leidžiamos svarbios liaudies kultūrai knygos, nors leidybiškai ir poligrafiškai sunkios, sudėtingos, o ekonomiškai neapsimokančios ar nuostolingos, tokios, kaip didysis „Lietuvių kalbos žodynas", akademinė „Lietuvių kalbos gramatika", „Lietuvių kalbos atlasas", „Lietuvių kalbos tarmės", „Lietuvių kalbos stilistika", „Lietuvių liaudies meno" serija, „Lietuvių tapyba", lietuvių klasikų raštų tominiai leidimai ir t. t.

Trečia, knygų leidimas yra racionaliai tvarkomas: kiekvienos knygos rankraštis pereina įvairias redakcijas (literatūrinę, meninę, techninę). Knygai rodoma daug atidumo: ne vienas rankraštį ne tik sklaido, bet ir savaip tvarko, savų priedų jam prideda (dailininko darbai). Todėl nebėra nesubrendusių, žalių, prasta kalba ir prastai poligrafiškai išleistų knygpalaikių. Knygos kultūra tolydžio kyla, ir dabar jau mūsų tarybinių knygų leidyba turi kuo pasirodyti namie ir svetur.

Ketvirta, su knygos augimu leidyklose bręsta knygų specialistai. Yra redaktorių, dirbančių knygai jau 30 su viršum metų, o kiek būtų tokių, kurie, baigę tarybinę aukštąją mokyklą, jau dirba leidyklose 20 ar 15 metų? Tai ne tik specialistų pastovumą rodantys skaičiai, bet su jais susijusios ir kaskart geriau redaguojamos knygos, ir gausybė redagavimo patirties.

Kai dabar stebimos didelės pokarinių knygų lentynos, reikia atsiminti, kad daugelis knygų nelengvai į jas atkilo. Ypač sunkūs leidykloms buvo pirmieji keleri pokario metai. Reikėjo kadrų, daugiausia redaktorių, bet nebuvo iš ko rinktis. Leidyklos iš karto teturėjo po vieną kitą literatą ar kalbininką, susidūrusį prieš karą su periodinės spaudos ar privatinių leidyklų darbu. Jauni, vė-

liau atėję kadrai dar sėdėjo universiteto auditorijose.

Pirmiesiems redaktoriams teko dirbti beveik be jokios pagalbinės literatūros. Nebuvo „Lietuvių literatūros istorijos" ir „Lietuvos istorijos" tomų. Trūko ne tik vertimų teorijos ir tekstologijos pagrindų, bet ir įvairiopų žodynų. Dar tik buvo rengiamas bendrinės lietuvių kalbos žodynas, o turėti didžiojo „Lietuvių kalbos žodyno" daug tomų tebuvo graži svajonė (redaktorių lentynose švietė tik du tomai). Rusų kalbai senesni bendradarbiai naudojosi J. Barono žodynu, o jaunesni nė tos pasenusios knygos neturėjo. Labai sunkiai buvo prieinami keturiatomiai V. Dalio ir D. Ušakovo aiškinamieji rusų kalbos žodynai (pirmo pakartotinis leidimas išėjo tik 1948 m., o antro — 1955 m.). O kur dar vokiečių—lietuvių, prancūzų—lietuvių, lenkų—lietuvių ar specialieji terminų žodynai. Be informacinės literatūros ir žodynų redaktorius, bėdos spiriamas, aišku, dirbo, bet dirbo aklinėdamas tamsoje. Negalima nesigėrėti to meto pastangomis ir noru kaip nors prasišviesti kelią. Sumanūs žmonės kartais ir savotiškų švyturių susirasdavo. Antai rusų literatūros vertėjų ir vertimų redaktorių gelbėtasi I. Pavlovskio žodynu „Russisch—deutsches Wörterbuch" (1911), kuris buvo giriamas už leksikos apstumą. O juk ne vienam dar vokišką rusų žodžio pakaitą reikėdavo verstis į lietuvių kalbą, ir čia jis beviltiškai atsitrenkdavo į siaurą mokyklinį vokiečių—lietuvių kalbų žodyną. — Tai tokios menkos buvo priemonės, norint didelių rezultatų. Įsigeidęs patekti į pirmąjį aukštą žmogus turėdavo lįsti pro antrojo aukšto langą! Tuo

iš dalies paaiškinami pirmųjų kelerių metų semantiniai vertimų netikslumai.

Kai reikėjo organizuotis darbui, tą darbą dirbti ir darbe mokytis, kebliame ir sunkiame procese iš pat pradžių buvo aiškių laimėjimų, bet buvo ir nesėkmių bei klaidų. Šiandie tos nesėkmės ir klaidos visai suprantamos, kai vertiname jas ano meto mastu. Smarkiai užsimotas, bet paskui sukritikuotas ir nutrauktas Žemaitės „Raštų" leidimas, per dideli Lazdynų Pelėdos, Biliūno ar Šatrijos Raganos pirmieji pokariniai redagavimai, pažodiškumu atsiduodantys vertimai ir kt. buvo jauno mūsų literatūrinio amžiaus suklupimai ar netesėjimai. Ar daug, pavyzdžiui, iki tol buvo žinoma, kaip reikia lietuvių klasikus ar vertimus redaguoti? Apie organizuotą tekstologinį darbą, kaip specifinę literatūros leidimo šaką, seniau pas mus niekas negalvojo. Niekas ir vertimų neredaguodavo. O čia iš karto atsirado literatūros palikimo redaktoriai, vertimų redaktoriai ir kiti negirdėti specialistai...

4

Leidyklų darbo pradžioje, šalia etatinių redaktorių, būta neetatinių. Rašytojai, mokytojai, institutų moksliniai bendradarbiai, aukštųjų mokyklų dėstytojai, kitų leidyklų redaktoriai pagal atskirus susitarimus gaudavo redaguoti originalų veikalą ar vertimą. Neetatiniais redaktoriais Grožinės literatūros leidykloje buvo: K. Akelis, J. Baltušis, A. Churginas, V. Katilius, A. Matutis, E. Matuze-

vičius, V. Miliūnas, A. Miškinis, V. Petrauskas, B. Pranskus, A. Ronkus, J. Šimkus, V. Šiugždinis, A. Tiešis, D. Urbas, A. Vengris, E. Viskanta ir kt. Kvalifikuoti žmonės, su stažu ir padėtimi, padėdavo leidyklai įveikti sunkesnius uždavinius. Leidėjai, jų remiami, galėdavo drąsiau užsimoti ir planuoti daugiau leidinių. Neetatiniai redaktoriai kurį laiką atstojo trūkstamus nuolatinius kadrus. Iš jų paskui vienas kitas perėjo į pastovius leidyklos darbuotojus.

Daugiausia turbūt neetatiniais rėmėsi Grožinės literatūros leidykla, o vos vieną kitą jų teturėjo neilgaamžė Enciklopedijų, žodynų ir mokslinės literatūros leidykla (vėliau sujungta su Politinės literatūros leidykla).

Redagavimo pradžiamokslį ėjau abiejose šiose leidyklose. Daugiau kaip pusę metų nuo 1945 m. rudens dirbau neetatiniu redaktoriumi Grožinės literatūros leidykloje.

Iš pradžių čia gavau redaguoti romano vertimą — N. Biriukovo „Žuvėdrą" (vertė M. Galvydienė, 1946 m. leid.). Buvau, rodos, lingvistiškai pasišvietęs, universitete klausęs ir tų, ir kitų kalbininkų; žinojau, ką taiso senieji ir ko netaiso jaunieji. Daugiau kaip dešimtį metų buvau taisęs mokinių rašomuosius. Tik to dar buvo maža. Čia reikia spręsti ir bendresnius vertimų kalbos klausimus, ne vien mechaniškai taisyti sakinį, posakį ar žodį. Į juos ieškoti atsakymų padėjo jau įgudęs redaktorius ir vertėjas Vytautas Petrauskas, šiuo metu vienas geriausių grožinės prozos vertėjų ir seniausias vertimų redaktorius. Su juo paskaitėme keliolika originalo puslapių, pasirinkdami sunkesnes vietas (gamtos aprašymus, dialogą, monologą); konkrečiai aiškinomės, kur galima beveik pažodžiui versti, o kur reikia kitokio tikslumo, tam tikrų nutolimų, kur praverstų vaizdingas, gyvas pasakymas ir t. t. Paskui gabalą vertimo, kokį puslankį, pataisinėjau, dar nedrįsdamas manyti, kad aš jau redaktorius, ir su juo užėjau pas V. Drazdauską, leidyklos vyriausiąjį redaktorių, kurio nurodymu ir buvau bandomas. Pažiūrėjo, paskaitė, matyti, rado vaizdingesnį ar gal rečiau vartojamą žodį, kažkurioje vietoje paklausė: „Ar pas jus taip sako?" — „Gerai, dirbkit ir toliau taip", — ir liepė vertimų redakcijos vedėjui K. Jankauskui sudaryti redagavimo sutartį. Kai dabar galvoju apie pirmą savo darbą, nejaučiu, kad galėčiau kuo didžiuotis, bet nėra kaip jo ir nutylėti. Juk tai buvo geros pastangos, nors ir nedideli ar abejotini rezultatai. Grožinės prozos vertimo tikslumą, kaip ir daugelis, kas nevertę ir neredagavę, supratau primityvokai, tad kartais gal ir be reikalo taisiau vertėją. Leidykla mano darbo nesupeikė, nes nebuvo kam prie jo ilgiau pasėdėti ir gilintis, kai reikėjo operatyviai leisti knygą po knygos.

Netrukus ta pati leidykla pasuko man naują vertimą redaguoti — almanachą karo tematika „Naujas žmogus" (vertė H. Korsakienė, 1946 m. leid.). Vertėja nebe pirmąkartė, vertusi jau prieš karą, todėl buvau atsargesnis ir nebemokiau, kaip rikiuoti žodžius sakinyje. Neaiškumų man kėlė originalo stilistika. Įvairiausio stiliaus rašytojai: A. Tolstojus, M. Šolochovas, P. Gladkovas, K. Simonovas, V. Katajevas ir kt. Kur čia individualus rašytojo braižas, o kur rusų kalbos stilius? Kiek viena ir kita išlaikyti? Konsultavo tas pats labai

3 Užsak. Nr. 6164

patyręs redaktorius, sąžiningas ir tikslus vertėjas, sugebantis puikiai tvarkyti svetimos kalbos sakinį, apsišarvavęs žodynais ir mokantis jais naudotis (to mokslo negreitai išmokstama, ir ne visi supranta reikalą jo mokytis). Mano akyse jis išlukšteno vieną kitą painų sakinį ar sunkiai perprantamą metaforinį posakį. Tai buvo gero šienpjovio pamokymai, kaip reikia dalgį laikyti, kur ir kiek užsimoti, kad gultų tik žolė, o ne kupstai žemės lėktų į viršų. Paprastai šienpjovio mokymai neilgi: pamokytas žmogus bemojuodamas pats įtaiso ranką, o jei pjauna su kitais — įgauna ir reikiamą spartą.

5

Kai tą patį 1945 m. rudenį buvau priimtas dirbti etatiniu redaktoriumi į Enciklopedijų, žodynų ir mokslinės literatūros leidyklą, neketinau mesti ir Grožinės literatūros leidyklos; joje norėjau bent retkarčiais gauti darbo. Manęs grožininkai nesikratė, o aš tariausi, su jais dirbdamas, praplėsiąs savo akiračius. Šiaip labiau buvau linkęs į mokslinės literatūros redagavimą. Šioje srityje atrodė man daug kas paprasčiau, tikriau ir prieinamiau. O vis dėlto ilgainiui išaiškėjo, kad ir čia esama savų sunkumų, kurių nežino grožinė knyga.

Leidykla buvo užsimojusi kiek daugiau kištis į mokslinės kalbos tvarkymą. Stengėsi propaguoti lietuviškos terminijos kūrimą ar bent jos lietuvinimą, siūlė kiek galint mažinti tarptautinių žo-

džių kiekį mokslinėje literatūroje ir t. t. Kai pradėjau dirbti, jau buvo susidaręs bendras leidyklos nusistatymas prieš tam tikrų tarptautinių žodžių vartojimą: visi redaktoriai *procesą* keitė *vyksmu, faktorių — veiksniu, špyžių — ketumi, šlifuoti — gludinti*... Kitas autorius, pakraipęs galvą ir šyptelėjęs, neprotestuodavo prieš tokius taisymus, bet buvo ir labai smarkių susidūrimų. Pavyzdžiui, kai vienas redaktorius prof. V. Mošinskio knygoje „Kaip mašinos veikia ir kaip jos tvarkomos" (2-as leid., 1945 m.) *špyžių* pataisė į *ketų, šlifuoti* į *gludinti* ir kt., autorius sukėlė didelę audrą: tuos terminus jis nuo seno vartojąs, taip esą ir kitose jo knygose, ir naujų terminų niekas nesuprasią. Buvo rastas mažytis kompromisas — autorius galėjo bent pratarmėje pasiguosti: „Leidykla įdėjo naujus terminus: „ketus", „gludinti", „formula", palikdama daugelyje vietų skliausteliuose „špyžius", „šlifuoti".

Beveik per metus susirikiavo tokios mano redaguotos knygos: P. Slavėno „Saulės sistema" (1946), V. Lašo „Endokrininės liaukos" (1946), P. Svetikos „Auginkime daržoves" (1946), St. Mastauskio „Kolorado vabalas ir kova su juo" (1946), J. Matulio „Koloidų chemija" (1947); dar redaguota vertimai: apie žemės drebėjimus, apie ugnikalnius, apie naujų augalų kūrėjus, Žemės rutulio žvėris ir paukščius. Laiptai svaiginantys: astronomija — mediciną — chemija — entomologija — biologija — geografija — agronomija... Beveik visos mokslo šakos svetimos ir tolimos. Tad teįmanoma buvo kalbą, ne dalyką redaguoti. Tačiau ir su kalba nedaug kas buvo veikti: akademikų J. Matulio, P. Slavėno ir

V. Lašo, žinomų savo dalyko specialistų, kalba buvo apskritai gera, tik retkarčiais kliuvo kokia rašybos ar skyrybos yda, dažniausiai nekodifikuoti atvejai; kartais pasitaikydavo netinkamai pavartotas koks linksnis ar sunkiau sudarytas sakinys.

Akademikas J. Matulis taip pat nepripažino *proceso* ir kitų tos eilės žodžių keitimo. Kadangi tai buvo ne mano vieno daržas, su autoriumi sutarėme, kad terminų klausimą jis spręs su leidyklos vadovybe. Leidinio redaktorius tegalėjo ir norėjo spirtis dėl tarptautinių terminų rašybos. Autorius stebėjosi, radęs mano ištaisytus *ionas, ionizuoti, ionizacija, kationas* — jonas, jonizuoti, jonizacija, katijonas. Ir autorius, ir redaktorius čia nerodė nuolaidumo. Taigi tas rašybos dalykas taip pat paliko prie vėliau spręsimų klausimų. (To veikalo tik rankraštį žiūrėjau, toliau, kai ryžaus galutinai įsikurti grožinėje leidykloje, jį tvarkė J. Lazauskas.) Knyga išėjo kompromisiškai patvarkyta: dalį siūlymų autorius priėmė, kitų atsisakė; taigi joje yra *vyksmas,* bet išliko *ionas* ir *kationas.* Dabar, kai yra visuose žodynuose aiški viena norma, kompromiso nebereikėtų — visur tais atvejais reikia rašyti *j.*

Leidyklos laikysena, be abejo, buvo drąsi ir teigiama, bet, antra vertus, ir netvirta. Ne vienos leidyklos reikalas nustatinėti mokslo terminus: jie nusistovi per ilgesnį laiką, svarstomi mokslininkų ir kalbininkų terminologų komisijose, ir tik, bendrai visiems sutarus, skelbiami viešumai. O čia leidykla, neturėdama nė žmonių, galinčių dorai tokius klausimus svarstyti ir spręsti (kalbos taisytojo ar redaktoriaus rango nepakanka), be jokių platesnių svarstymų, partizaniškai primeta savo

požiūrį. Suprantama, kad dėl to mokslininkai turėjo teisę su tuo nesutikti ir nepasitikėti tomis pastangomis.

Kad būtų įmanoma patikimiau vaikščioti po nepažįstamo mokslo raizgynus, gavęs naują rankraštį, ieškodavau pagalbinės literatūros; norėdavau pasekti, kas to paties autoriaus ar kitų rašyta lietuviškai seniau, kokie terminai ten vartojami, o pastarasis dalykas, neturint dar specialių terminų žodynų, buvo gana opus. Gal ir nedaug davė tokie skaitymai, bet nebuvo jie ir be naudos. Po krūmelius nusibraižiojęs, lengviau gali lįsti ir į miško tankį. Vis dėlto ne kartą užklysdavo į galvą mintis: ar aš, kalbos taisytojas, labai tai knygai reikalingas?

Tas klausimas racionaliai buvo išspręstas vėliau, po leidyklų sujungimo, sudarius specialias redakcijas. Tiesa, iš pradžių jose buvo pasigendama filologinės nuovokos ir rimtesnio kalbos redagavimo, bet bedirbant tie dalykai taisėsi, ir, aišku, taisysis dar... Sunkesniais atvejais leidykla (dab. „Mintis") duodavo leidinį redaguoti neetatiniams redaktoriams. Taip esu dirbęs prie M. Černoruckio „Vidaus ligų diagnostikos" (1950). Knyga sunkokai parašyta, vertė ją ne medikas, o universalus leidyklos vertėjas, kuris bet kurios šakos veikalą imdavosi versti. Dalyko požiūriu vertimo redaguoti buvo pakviestas prof. A. Žiugžda, o man teko kalbos dalykai. Specialistas taip pertvarkydavo aiškinimus, definicijas ir terminus, taip prieinamai ir tiksliai formuluodavo, kad su gramatika man beveik nebūdavo kur kištis. Dar kartą pasitvirtino mintis, kad geras savo dalyko išmanymas yra ir geras kalbos išmanymas.

Dviejose leidyklose save išbandęs, nors pačios leidyklos ir mažai mane bandė, apsisprendžiau būti arčiau grožinės literatūros. Geras ir labai rimtas dalykas yra mokslinis tikslumas, ir didelė dovana abstraktus mąstymas, bet mano galvojimo būdui artesnis buvo meninis tikslumas ir konkretus galvojimas.

Atėjau į mokslo leidyklą su kraičiu iš grožinės: sudarinėjau Vaižganto rinktinių raštų tomą („Vaizdus"). Ir į grožinę grįžau taip pat su kraičiu: išeinantį mane paprašė būti „Lietuvių kalbos rašybos žodyno" redakcinės komisijos nariu.

6

Pokario metais knygose ir periodinėje spaudoje buvo labai jaučiama nevienokia rašybos ir skyrybos praktika. Gana neaiškus rašybos palikimas sunkino pirmuosius leidyklų žingsnius. Juo sunkesni jie buvo vėliau, kai ėmė reikštis redaktorių individualizmas: „aš taip rašau", „aš taip esu linkęs rašyti" ir t. t. Dėl to Enciklopedijų, žodynų ir mokslo literatūros leidykla ryžosi išleisti rašybos bei skyrybos pagrindus, kurie prisidėtų prie rašybos normų stabilizavimo. 1947 m. ji parengė „Lietuvių kalbos rašybos ir skyrybos pagrindų" projektą. Šis projektas buvo suderintas su J. Žiugždos mokykline „Lietuvių kalbos gramatika" (I ir II d.); jį dar apsvarstė trijuose posėdžiuose Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Lietuvių kalbos institutas ir pritarė leidyklos iniciatyvai.

Vyriausiajam redaktoriui B. Vaitiekūnui teko susipažinti su nebaigtu spausdinti kalbos darbu — „Lietuvių kalbos vadovu". Kadangi jame surinkti dalykai pasirodė labai aktualūs ir reikalingi tarybinei visuomenei bei spaudai, leidinio sudarytojas buvo paskatintas jį dar patvarkyti, papildyti ir įteikti leidyklai. Neilgai trukus, leidykla gavo rankraštį, ir Redakcinė komisija pradėjo darbą, kuris laikytas pačiu karštuoju.

1948 m. išėjo stora knyga „Lietuvių kalbos rašybos žodynas". Jo dalys suminėtos paantraštėje: 1. Rašyba. 2. Skyryba. 3. Kirčiavimas. 4. Lyčių vartojimas. 5. Lietuvių kalbos tarmės. 6. Vardynas. 7. Žodynas. Nors turinys gana įvairus, bet knyga pavadinta ne Kalbos vadovu, o Rašybos žodynu. Visos šešios dalys sudarančios įvadą (tai visas knygos trečdalis), o pats knygos branduolys — kirčiuotas žodynas. Taip bent leidykla „Pratarmėje" apsidraudė nuo priekabesnio skaitytojo.

Tituliniame puslapyje nepažymėtas autorius nei sudarytojas, tesuminėti redaktoriai: K. Gasparavičius, N. Grigas, J. Lazauskas, K. Ulvydas ir A. Žirgulys. Leidyklai tuo metu, matyti, atrodė patogiau leisti veikalą kalbininkų kolektyvo vardu. Dabar toks įvardijimas kelia neaiškumų, kitus ir klaidina[3]. Tad reikia paaiškinti, kas kam šioje knygoje priklauso.

Knygos sudarytojas ir daugumo dalių autorius yra kalbininkas Alfonsas Kalnius (parašė Rašybą, Skyrybą, Kirčiavimą, Lyčių vartojimą ir Žodyną);

[3] Prof. J. Otrembskis leidinio redaktorius pakėlė į autorius; žr. jo „Gramatyka Języka Litewskiego". Warszawa, 1958, t. 1, p. 93.

Vardyną parašė kalbininkas Matas Jurkynas (p. 126—147); Lietuvių kalbos tarmes — mokytojas literatas Juozas Tarvydas (p. 109—124).

Viso leidinio juodąjį redagavimo darbą atliko K. Gasparavičius ir A. Žirgulys. Kiti redaktoriai prisidėjo tam tikrose vietose ar vien parengtą spaudai darbą svarstant komisijoje.

Didžiausių mutacijų susilaukė Rašybos ir Skyrybos dalys. Drauge su K. Gasparavičiumi perdirbome taisyklių aptarimus, jas papildėme, iliustravome naujais tarybinės literatūros pavyzdžiais. Tai labiausiai perdirbtos dalys. Prie taisyklių formulavimo prisidėjo K. Ulvydas — jis, pavyzdžiui, suformulavo dalelytės *gi* rašymą drauge ar skyrium su vienaskiemeniais ir daugiaskiemeniais žodžiais. Nors nauja taisyklė dėl senų įpročių ne visuotinai prigijo ir kiti jos kratėsi (mat, *kaipgi* esą dar nesunku parašyti, jau sunkiau *kurgi*, o *čiagi* — neįmanoma!), tačiau taisyklė logiška, aiški ir patogi; dabar, įtraukta į „Lietuvių kalbos rašybą ir skyrybą" (1976), turbūt nebekels noro priešgyniauti.

Reikėjo pagrindžiau pertvarkyti knygos dalį apie Lietuvių kalbos tarmes. Tai padarė taip pat K. Ulvydas.

Svarstant parengtą rankraštį spaudai, kilo smulkių nesutarimų — vieni iš jų čia pat, pasiginčijus, baigėsi, o kitų paprastais įrodinėjimais nepavyko užgesinti. N. Grigas, sakysim, ginčijo ritminėje prozoje porinį sakinio dalių su *ir* ... *ir* skyrimą: *Visokių jų buvo:* i r *didelių* i r *mažų,* i r *senų* i r *jaunų,* i r *gražių* i r *ne taip gražių.* Jo manymu, tai dirbtiniai pavyzdžiai, dėl to nėra ko jų aptarinėti. Tačiau, kai buvo priminta, kad tokių

„dirbtinių" pavyzdžių grožinėje prozoje pasitaiko, nebesispyrė. Dabar toks skyrimas nurodytas ir „Lietuvių kalbos rašyboje ir skyryboje" (p. 221).

Smarkokai pasikapota dėl žodžio *paprastai* skyrimo ar neskyrimo. Atsakomasis redaktorius J. Lazauskas čia panoro tarti „savo žodį". Jis neatšaukiamai nutarė, kad „paprastai" būtinai skirtinas kableliais, nors ankstesnėje vartosenoje buvo linkstama jų išsižadėti, ir buvo pasiūlymų rašyti be kablelių. Atsakomasis redaktorius pareiškė, kad tokios skyrybos nepraleisiąs, ir, remdamasis savo valia ir galia, sudėjo kablelius. Po posėdžių prasidėjo savotiškos lenktynės — ne katras pirmiau, bet katras paskiau pribėgs prie korektūrų. Tad Gasparavičius ir Lazauskas bėgiojo į spaustuvę. Vis dėlto kablelius ir kalbininkišką atkaklumą įamžino Lazauskas: jis paskutinis priėjo prie korektūrų ir grąžino tuos iškoneveiktus ženklus. Šiuokart kalbininkai „gerai sukovojo", anot sportininkų betariant. Toje kovoje laimėjo ne kas kitas, o pats didysis argumentas — užsispyrimas, kuris kartais ir kitur kalbininkams neduoda susitarti.

„Lietuvių kalbos rašybos žodynas" išėjo ne be trūkumų, bet jame buvo sukaupta nemažai įvairiopų kalbos dalykų, kurie buvo tikrai reikalingi, kol rados specialesnių tyrinėjimų ar vadovėlių.

Rašybos ir skyrybos dalys, leidinyje paleistos jablonskinės rašybos ir skyrybos titulu, laimėjo rašybai stabilumo, nors, antra vertus, šiokie tokie nutolimai nuo Jablonskio tą stabilumą ardė. Tos leidinio dalys pirmiausia ir pradėjo senti. Iš pat pradžių ne visi pritarė svetimųjų vardų transkripcijai (*Aleksiejus, Matviejus* ir kt.), o paskui ir vi-

sa spauda ir leidyklos nuo jos nusigręžė. Tas pats buvo dėl didžiųjų raidžių daugiažodžiuose varduose rašymo: žodyno siūlytas senasis būdas — visų žodžių rašymas didžiosiomis raidėmis — neprigijo periodikoje, nors knygose ir bandytas. Pažymėtina, kad, svarstant Lietuvių kalbos ir literatūros institute dabartinius „Lietuvių kalbos rašybos ir skyrybos" pagrindus, dėl kažkokio netikėto impulso buvo nutarta didžiąsias raides rašyti, kaip žodyne seniau siūlyta, tik paskui apsižiūrėta, kad gal bus per riebu kokius penkis šešis žodžius iš eilės pradėti didžiosiomis raidėmis. Senoji taisyklė, mat, buvo formuluojama, kai niekas tokių ilgų, kaip dabar, pavadinimų nebuvo girdėjęs.

Be dalelytės *gi*, Žodyno nesiryžta kiek labiau tvarkyti vienu ar dviem žodžiais rašymo, priešingai, būta ir „atžagareiviškų" sprendimų, pavyzdžiui, *nebe mažas//nebemažinti, per daug gero// perdaug geras*... Buvusiam mokytojui ir rašybos reformos šalininkui (anuo metu beveik visi lietuvių kalbos mokytojai buvo už reformą), man šiuo tarpu norėjos bent vieno kito pažangesnio nutarimo tame skyriuje. Šalia *nebemažas* buvau besiūlęs *nevienas, nevisas, nevisai, nevisuomet, nevisados*... Tik vienos rimtos leidyklos redaktorius, gana ramus ir saikingas žmogus, paklausė: „O kas jus įpareigojo tokius keitimus daryti?" Žinoma, kad niekas, aš pats buvau linkęs įsipareigoti. Ir jei būtų buvęs „įsipareigojimas įvykdytas", šiandie taip ir rašytume, gal ir naujoje rašyboje nebūtų reikėję prieš tokį rašymą šiauštis. Taigi — gal... Pralaimėjęs, pats su savimi kovodamas, pralaimėjau ir su savo bendru aiškindamasis anuos „atžagareiviškus" atvejus. Jie buvo tikrai

tokie: spaudoje jau beveik buvo įprasta rašyti *nebemažas, nebetoli, nebeanksti*, ir daug kas iš mokytojų taip mokė mokinius, tik trys uolūs rašybininkai 1938 m. ištraukė senieną *nebe mažas*. Kai Gasparavičius ją gynė, dėl šventos ramybės ir aš nebesispyriau, nes norėjosi, kad tik sklandžiau riedėtų žodynas į spaudą. Paskui gailėjaus dėl beprasmio nuolaidumo: nelinko ranka ir tiek tą beprasmybę rašyti. Tad taisiaus po laiko ir rodžiau užsispyrimo, kai užsispyrimas nebetiko. Savo leidykloje griežtai rašiau *nebemažas* literatūros palikimo leidiniuose, savo vertimuose ir kt. Tai buvo negerai: drausmės norėdamas iš kitų ir piktindamasis redaktorių nedrausmingumu, ir pats likau nedrausmingas individualistas. Iš dalies gera buvo tik tai, kad atsirado raštuose vėl dvejopa praktika, o, tuo nesikęsdami, instituto kalbininkai pasvarstė kalbos leidinyje („Kalbos kultūra") ir rado, kad reikia vienu žodžiu rašyti, ir tame leidinyje imta taip rašyti. Tai taip netiesiogiai po keliolikos metų buvo pataisytas kreivas nereikalingo nuolaidumo vaisius.

Pažangos žodyne padaryta skyrybos dalykuose. Rekomendacijos vietomis tikrai geros (pavyzdžiui, praplėstas lyginamųjų sakinio dalių neskyrimas — ne tik prieš *kaip*, bet ir prieš *lyg, it, nei, negu*... ; galutinai įtvirtintas *taigi, antai, štai, iš tiesų, iš tikrųjų, pagaliau*... neskyrimas kableliu; išplėstas jaustukų neskyrimas prieš kreipinį: *oi sese, oi Sigute, vai varge*... Tačiau skyrybos tvarkymas ne greitųjų darbas, reikia daug pavyzdžių ir daug svarstymų, o čia nei to, nei to nebuvo, apsistota prie pusinių rekomendacijų, svarbesniais atvejais neišvedant sprendimų ligi galo.

„Rašybos žodynas", kaip Rašybos konferencijoje (1951 m. sausio 11—12 d.) buvo pažymėta, apskritai suvaidino gerą vaidmenį. Nors šiandie kalbos praktikoje jis nieko nebelemia, bet kalbininkų akiračiuose tebėra svarbus ano meto kalbos praktikos leidinys ir imponuoja kalbinės informacijos gausumu.